

Валентино Манић*, Дом културе Бабушница
Valentino Manić, Cultural Center Babušnica

**Уз стогодишњицу проглашења Бабушнице и
Љуберађе за варошице : о њиховом развоју и
ривалитету**

**On the centenary of the proclamation of Babušnica and
Ljuberađa as towns : town development and rivalry**

Сажетак: Између два лужничка села, Бабушнице и Љуберађе, дуго је постојао ривалишет око тога које ће од њих бити средиште среза. Уско везано с тим била су и настојања да се ова села прогласе за варошице. Овај ривалитет није озбиљније истраживан, па су ставови изнoшени о тој теми обично били недовољно утемељени. Истраживањем до сада нејош архиве предрашног истакнутог становника Бабушнице Лазара Станковића дошло се до значајних, до сада нејош сазнања која су допринела да се боље осветле настојања Љуберађе и Бабушнице да буду средиште среза и утврде дајући њиховој прогласења за варошице. Поред поменутих архиве, у припреми рада коришћена је и литература о Лужници.

Кључне речи: Лужница, Бабушница, Љуберађа, Срез лужнички, варошица

Abstract: A rivalry has long existed between two Lužnica villages, Babušnica and Ljuberađa, over the issue which one would be the center of the district. In close relation to it, efforts existed to declare these villages as towns. This rivalry has not been investigated in detail, so the opinions expressed on this topic have usually been insufficiently substantiated. Research into the previously unknown archive of the prominent pre-war resident of Babušnica, Lazar Stanković, has yielded significant new findings that have shed light on the ef-

* valentinomanic@gmail.com

forts of Ljuberađa and Babušnica to be the center of the district and on the dates of their proclamation as towns. In addition to the aforementioned archive, literature on Lužnica was also used in the preparation of the manuscript.

Keywords: *Lužnica, Babušnica, Ljuberađa, Lužnica District, small town*

УВОД

После ослобођења од Турака, између два лужничка села, Бабушнице и Љуберађе, кренуо је вишедеценијски ривалитет у погледу тога које ће насеље бити привредни, административни, културни и политички центар Лужничког среза. Та борба и ривалитет настављени су и након Балканских ратова и Првог светског рата, а огледао се и у томе које ће место прво добити статус варошице, због претпоставке да он доноси убрзање економског и културног напретка места, као и одређену врсту престижа. До сада је углавном владало мишљење да је између два светска рата само Љуберађа имала званичан статус варошице, али се није поуздано знало када јој је тај статус званично додељен. Међутим, у пролеће 2024. пронашли смо делове архиве Лазара Станковића, једног од највиђенијих становника предратне Бабушнице. Ти документи указују на то да се двадесетих година и Бабушница изборила за статус варошице. У додатним истраживањима законске регулативе о статусима насељених места у Краљевини Србији, односно Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, успели смо да дођемо и до података када су тачно Бабушница и Љуберађа добиле статус варошица.

БАБУШНИЦА И ЉУБЕРАЂА У ПЕРИОДУ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Има података да су села Бабушница и Љуберађа постојала и у даљој прошлости. Тако, на пример, у попису целепа пиротског кадилука из 1581. године (где се наводе пореске обавезе конкретних домаћина) помињу се и села Бабинчинце и Лубаражда (Катић, Амедоски, 2012, стр. 159, 163). Када је о Бабинчинцима реч, ауторке овог рада у фусноти 141 цитирају чланак Јована Ћирића у коме се наводи да у атару села Сурачева данас постоји потес Бабинчинци, према народном предању – првобитна топографска локација Бабушнице (Ћирић, Ј., 1979, стр. 131, фуснота 9).

Оба ова села нису одмах постала општинска места након ослобођења од Турака. Наиме, у децембру 1878. године, Народна скупштина Кнежевине Србије, на основу одлука Берлинског конгреса, донела је други *Закон о њодели љрисаједигињеној земљишћу на округе и срезове* по коме се Срез лужнички налази у оквиру Пиротског округа. У оквиру тог Среза формирано је 13 општина у чији састав је улазило 57 села. По тој организацији, Бабушница и Љуберађа (за које су, на самом почетку, власти Кнежевине Србије користиле називе Бабушинац или Бабушинце, односно Љуберажда) припадале су Сурачевској општини у којој су, поред ова два, била и села Сурачево, Извор и Горчинци (Видановић, 2020, стр. 31). Указом из фебруара 1879. године дефинитивно су одређене границе округа и срезова, као и њихова седишта. За Срез лужнички, средиште је постала Бабушница (Видановић, 2020, стр. 32).

Мита Ракић наводи да је према попису из 1879. године Бабушница (Бабушинце) имала 13 кућа, 38 мушких и 43 женска становника. Писмених је било 6 мушкараца и 2 жене. Укупни број пореских глава у Бабушници износио је 17 (Ракић, 1880, стр. 598).

На основу *Закона о устројству ојшћина и ојшћинских власћи*, Министарски савет је септембра 1885. године донео одлуку о другачијем размештају села по општинама у Лужничком срезу. Уместо дотадашњих девет, формирано је седам општина, међу којима је била и Бабушничка, у чији састав су ушла села Сурачево, Извор, Бабушница, Злокућане (данас – Драгинац), Калуђерево и Радошевац (Видановић, 2020, стр. 38). Дакле, Бабушница је прво постала административно средиште среза, а тек после и средиште општине. Без обзира на изнете чињенице она је и даље била мало сеоско место. О томе сведочи и казивање Феликса Каница (Felix Kanitz) који је септембра 1889. посетио Бабушницу и у њој му је пала у очи само једна осамљена механа (власништво Видена Станковића Гаваза, прим. аут.) и среска капетанија, смештена у некадашњој кули извесног Абдул-бега из османског периода. Каниц истиче да Бабушница, иако седиште општине са преко 2600 становника у 350 кућа, па и административни центар читавог Лужничког среза, ипак има само 24 куће и 140 душа. Нема ни сопствену цркву, већ спада у парохију старе цркве Свете Тројице у Злокућану (Каниц, 2007, стр. 219-220).

И Видосава Стојанчевић пише да је Бабушница у 19. веку било мало село, те да је почела да се формира углавном тек током друге половине тог века. Почетни развој је био спор – 1886, иако је већ била средиште среза, бројала је само 18 домаћинстава (Стојанчевић, 1974, стр. 70). Иста ауторка указује и на предвиђање Јована Цвијића „да ће Бабушница, попут осталих ’варошица које су постале само зато што су на згодном месту, на згодној тачки пута, где мора бити од-мора и преноћишта’, слично Дервену, Бољевцу и Љубовији, постати као и ове варошице, мали ’економски центри за најближу околину и седиште среске власти’“ (Стојанчевић, 1974, стр. 68). Будућност ће показати да ће географски положај Бабушнице у средишњем делу Лужничке котлине, на *крстџоуџини* (раскрсници) од које воде путеве који је спајају са Пиротом, Нишом, Лесковцем и Звонцем (а даље и са Трном), заиста пресудно утицати на њен будући развој.

До 1895. године среска канцеларија била је размештена у четири зграде, од којих су три подигнуте по ослобођењу из средстава среског приреза, док је четврта била поменута Абдул-бегова кула.¹ Извесно време након тога среска канцеларија је била смештена и у кући Видена Станковића, трговца, кафеције и народног посланика. Истовремено, у другој Виденовој згради, на истом плацу, радила је бабушничка основна школа. Ове зграде су се налазиле на месту где се данас налазе зграде хотела „Црни врх“ (Антић, Пејчић, 2000, стр. 56; Величковић, В., Величковић Б., Пејчић, 1986, стр. 60). Изградња нове зграде среза у Бабушници почела је 1898, а завршена 1900. године. Поред просторија за срез, пореску управу и апсану, у згради су била и четири стана за чиновнике. Велики део радова обављен је кулуком локалног становништва (Величковић, В. и сар., 1986, стр. 21, 22). Овде треба рећи да се на згради бившег среза налази година 1892, различита од година из горњег цитата.

¹ Препис уверења (тапије) издатог од стране Пиротског првостепеног суда који се налази у архиви Лазара Станковића даје нам увид у имовину у власништву Абдуле Абдијевића, Турчина из Пирота, а коју је он наследио од свог оца Абдуле који је живео у Бабушници. Абдула Абдијевић је имање за хиљаду златних мецедија турских продао сељацима из Сурачева, Извора, Бабушнице и Калуђерева 13. јула 1880. године (Дом културе Бабушница, Архива Лазара Станковића). Поменути препис уверења се у Станковићевој архиви налази и у верзији писаној руком и у верзији прекуцаној на писаћој машини. Због лакше читљивости, за слику 1 изабрали смо варијанту прекуцану на машини.

У тапији овој означено имање као праву коју сопственост продао сам сељанима села Сурачева, Извора, Бабушнице Калужеру среза „Љуничкор“ за једну хиљаду златних мецедија турски и новце сам потпуно примио зато горе поменуте купце проглашавам за праве господаре продатог им имања и преносим ову тапију на њих стим да их од сада нити ја нити ма који од додобије моје у уживању истог узнемиравати немоћемо.

13 Јула 1880 год.

У Пироту.

Продавац

Абдула Абдијевић турчин из Пирота.

Да је Абдул Ага Абдијевић турчин овдашњи у тапији овој означено имање продао сељанима села бабушнице Имено: Игњату Господиновићу, Манчи Илијићу, Јованче Стојичића, Динчи Гмировићу, Стојици Крстићу, Миленку Венићу, Стевану Крстићу, и Стојадину Николићу, сељанима села Сурачева, Имено: Стамену Ранчићу, Станку Ранчићу, Џеџи Ранчићу, Ђорђу Тодоровићу, Младену Крстићу, Пеши Крстићу, Мити Ранчићу, Кости Ранчићу, Панајоту Ранчићу, Спаси и Ђири Соколовићу, Раденку Јовановићу, Андону Станковићу, Гмитру Станковићу, Стојану Станковићу, Станку Крстићу, Павлу и Џили Ђорђевићу, Ђири Јовановићу, Стојадину Миленковићу, и Спаси Ранчићу, - сељанима села Калужерева, именов: Ђири Милићу, Тоши Јовановићу, Спаси Живковићу и Николи Живковићу, и сељанима села Извора именов: Стојану Миленковићу, Станку Јовановићу, Пејчи Марковићу, Петру Китановићу, Спаси Станковићу, Јанку Јовановићу, Пејчи Митићу, Јончи Ристићу, Живку Тодоровићу, Алекси Мијалковићу, Гмитру и Антонију Јовановићу, Јанку Стојановићу, Кости Станковићу, Крсти Станковићу, Стојиљ. Николићу, Ђири Младеновићу, Јовану Цветковићу, Иги Тодоровићу, Стајану Николићу, Цветку Ђирићу, Алекси Ђирићу, Ђири Здравковићу, Раки Живковићу, Ђири Тодоровићу, Гроздану Радановићу, Ђенчи Савићу, Адаму Стојадиновићу, Кости Тодоровићу, Љуби Пејчићу, Анти Митичу, Тодору Николићу, Ђорђу Младеновићу, Тоши Ристићу, Николи Ристићу, и Милошу Величковићу, за хиљаду златних мецедија потписани познавајући продаваоца, па на основу тога а и његов на протоколу прд судом признана потврђује.

№. 4274.

11 Августа 1880 год.

/М.П./

Судија Неспорних Дела,
Јов. Васић

У Пироту.

/ Место марке од три динара/

Да је овај препис веран своме оригиналу, који се налази у архиви свршених акта Пиротског Првостепеног Суда №. 6755 фасцикули 14. ред 17. 901 год. неспорни дела судија Пиротског Првостепеног суда по наплати таксе тврди.

№. 5116.

Неспорни Дела судија

/М.П./

Д. Војиновић с р.

8 Маја 1907 год.

у пироту.

Слика 1 Део преписа уверења о имовини Абдула Абдијевића
(Дом културе Бабушница, Архива Лазара Станковића)

Figure 1 Part of the transcript of Abdul Abdijević's property certificate

Након 1900-е године почиње нешто бржи развој Бабушнице. Нови дух овом селу дају срески чиновници (срески начелник, срески капетан, писари, деловође, пандури, служитељи...), учитељи, али и људи из редова домаћег становништва – трговци, механције.... Први лекари у Бабушници појављују се 1908. године (Стојанчевић, 1974, стр. 74). Присуство државних чиновника било је од прворазредног значаја за трговце, механције и занатлије јер су чиновници имали сталне приходе – плате у готовини коју су у значајној мери трошили баш код њих, за разлику од мора сељаштва које је било у

натуралној привреди и које је своју оскудну готовину чувало само за најнужније потребе. Међутим, из горе наведеног не значи и да су односи средњих чиновника и бабушничке чаршије били идеални. Чиновници су били надмени и склони корупцији. Једно од сведочанстава за то оставио је и Лазар Станковић у свом опширном спису о томе како је изградио своју кафану у Бабушници, при чему је „чашћавање“ чиновника новцем била уобичајена појава (Лазар Станковић – Житије о механи, Дом културе Бабушница, Архива Лазара Станковића). Ни представници нове грађанске класе у формирању нису презали од неморалних потеза. Тако се, на пример, за Видена Станковића Гаваза из Горњег Стрижевца говорило да је на основу свог учешћа у протеривању Турака 1877/78. успео да стекне велико богатство, откупљујући турска имања по багателној цени, а на штету својих комшија сељака. У Бабушници је подигао механу и кућу од тврдог материјала коју је неко време изнајмљивао срезу за канцеларију. Био је народни посланик више пута, али се бавио и зеленаштвом (Влајковић, 1979, стр. 83-84). Подаци о броју кућа и становника код различитих аутора нису идентични. Видосава Стојанчевић наводи да је према попису из 1910. у Бабушници било 46 домаћинстава и 228 становника, док Јован Ћирић наводи податак да је 1914. године Бабушницу насељавало укупно 26 домаћинстава са око 280 становника (Ћирић, Ј., 1979, стр. 132; Стојанчевић, 1974, стр. 74). Међутим, који год да је податак од наведена два тачан, радило се о малом селу. „Поред стамбених објеката, пред Први светски рат, постојале су и следеће грађевине: Абдулина кула и његов хан, сеоски кош, основна школа, среска и општинска зграда, дом пољопривредне подружине, парни млин са вуновлачаром, две кафане и неколико радњи“ (Ћирић, Ј., 1979, стр. 132). Из оскудних архивских извора може да се закључује да је Бабушница пре Првог светског рата доминантно била на брду. Тако, на пример, школски надзорник у свом извештају из 1897. констатује да су школа, среска канцеларија и механа у низини, али „село је горе на вису“ (Величковић, В. и сар., 1986, стр. 60-61). Насељавање породица у равничарском делу Бабушнице око *крстџоуџине* и поред путева који воде ка Драгинцу и Звонцу, Пироту и Белој Паланци, те Власотинцу и Лесковцу озбиљније почиње након Првог светског рата.

Што се Љуберађе тиче, већ смо навели да одмах после ослобођења од Турака ни она није била општинско средиште, већ је то постала 1885. године. У оквиру те, новоформиране општине била су и села Грнчар, Линово, Горчинци, Бердуј и Радињинце (Видановић, 2020, стр. 38).

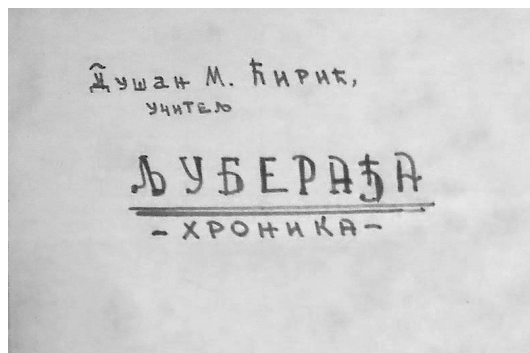
Од српских истраживача, кроз Љуберађу (Љуберажду) први је прошао Мита Ракић. Он истиче богатство њених вода и констатује да се оно користи за покретање воденица. Такође наводи да према попису из 1879. Љуберажда има 22 куће, 175 становника, 38 пореских глава и једног становника који уме да чита и пише (Ракић, 1880, стр. 596-598). У својим етнолошким записима, Владимир Николић истиче да су у лужничком крају сигурне воденице само оне у Љуберађи (јер раде током целе године) и истиче битан недостатак воденица по другим селима, да тамо „... постоје мале воденице, поточаре, с једним витлом, које мељу само у пролеће и у јесен. Зими се потоци заледе, а лети нема воде“ (Николић, 1910, стр. 76).

Податке о Љуберађи први је у већем обиму систематизовао Душан Ћирић у свом раду из 1958. године, који је, стицајем околности, остао необјављен. Чува се у Музеју Понишавља у Пироту (слика 2). Постоји и верзија писана руком и верзија прекуцана на писаћој машини. Скоро сви они који су о Љуберађи писали после тога, обилато су користили Ћирићев рукопис.² За Љуберађу до Првог светског рата Ћирић наводи да је „била обично мало село

² Нажалост, коришћење Ћирићевог рукописа често није било у складу са академским правилима, па и законским прописима о забрани плагирања. На пример, Ћирићев рукопис се шкрто помене као извор негде у уводу неке књиге, односно чланка, или пак у списку литературе, а унутар те књиге или чланка преузимају се делови Ћирићевог текста (било дословце, било тако што се парафразирају), без било каквих назнака да је то његово. Овакво стање можда актуелизује потребу да се поменути рукопис ипак објави, тим пре што у њему, поред општих података о Љуберађи, постоји још много дужи део о догађајима у том селу током Другог светског рата. Писан током педесетих година, када су сећања на рат била још увек свежа, а сведока доста, тај спис садржи доста аутентичних запажања, без превише идеологизације.

Душан Ћирић, родом из Горчинца, села надомак Љуберађе, у првом делу свог радног века био је учитељ (за шта се и школовао), да би педесетих и шездесетих година двадесетог века најпре био управник пиротског Музеја, а затим и управник Државне архиве среза Пирот.

као и сва друга, с том разликом што је имала велики број воденица, ради које се у њу долазило“ (Ћирић, Д., 1958, стр.³ 14). Пут кроз Љуберашко ждрело пробијен је тек 1895. године (Ћирић, Д., 1958, стр. 10-11). Простор будуће љуберашке *Чаршије* био је најпре потпуно ненасељен, а и када је почело насељавање, било је сасвим скромно – Ћирић поименично наводи све оне малобројне који су се доселили до Првог светског рата (Ћирић, Д., 1958, стр. 9-10).

Слика 2 Почетак необјављеног рукописа Душана Ћирића о Љуберађи (Музеј Понишавља Пирот)

Figure 2 The beginning of Dušan Ćirić's unpublished manuscript about Ljuberada

С обзиром да су и Бабушница и Љуберађа до Првог светског рата споро напредовале, није реално очекивати некакав њихов интензиван ривалитет већ у том периоду. Ипак, неких назнака је било, што ћемо илустровати примером из страначко-политичког живота.⁴

Наиме, одмах по уласку у састав Кнежевине Србије 1878, људи заинтересовани за политичко деловање прикључују се некој од три тада постојеће политичке странке: Либералној, Напредној или Радикалној. Аутори књиге о љуберашкој школи Антић и Пејчић (2000, стр. 56) указују на сукоб из 1897. године између начелника Среза лужничког Веселина Агатоновића (који је, као и сви други начелници, долазио из унутрашњости Србије) и највиђенијег лужничког првака из времена по ослобођењу – Видена Станковића Гаваза из

³ Нумерација страница Ћирићевог рукописа односи се на ону варијанту која је прекуцана на писаћој машини.

⁴ Више о страначко-политичком животу у Пиротском округу, па и Лужничком срезу, видети у делима Радована Влајковића (1979, 1988).

Горњег Стрижевца. Агатоновић је био радикал, а Станковић – либерал. Заоштравању сукоба вероватно је допринело то што срез у то време није имао своје просторије, већ је био смештен управо у Станковићевој згради. Агатоновић је покренуо активности да среску канцеларију премести у Љуберађу, где је најутицанији био његов страначки колега, радикал – свештеник Глигирије Поповић. То је одмах изазвало реакцију неких становника Среза лужничког који су у обраћању Министру унутрашњих дела захтевали да се среска канцеларија не измешта из Бабушнице јер има бољи положај од Љуберађе, а ближа је и Пироту и војном утврђењу. Сасвим је вероватно да је у овом реаговању активну, можда и одлучујућу улогу имао управо Виден Станковић Гаваз. Епилог овог сукоба био је да министар није прихватио предлог о премештању среске канцеларије у Љуберађу, а срески начелник Агатоновић је затражио премештај (Антић и Пејчић, 2000, стр. 56). И касније, током целог трајања ривалитета између Бабушнице и Љуберађе, политика ће у њему бити један од најзначајнијих фактора.

БАБУШНИЦА И ЉУБЕРАЂА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА, ДОБИЈАЊЕ СТАТУСА ВАРОШИЦЕ

После Првог светског рата, економски раст Бабушнице и Љуберађе донекле се убрзава, с тим да Љуберађа предњачи. Основа њеног развоја било је изобиље водене снаге која је коришћена за покретање одређених постројења. Мирољуб Младеновић (2019, стр. 33) наводи да је на растојању од 900 метара било 20 воденица са 54 витла, 5 ваљавица (тупавица), 4 вуновлачаре (влачиље), 2 стругаре, а касније и 3 мање хидроцентрале. Велики број људи из Лужнице и дела Запања долазио је у Љуберађу да меље жито, често се задржавајући више дана. Вероватно је управо такво веће окупљање привлачило различите занатлије да се досељавају у Љуберађу и људима који су дошли на воденицу, ваљавицу, вуновлачару или стругару понуде и неке своје услуге, које тим сељацима у њиховим селима често нису биле доступне. Душан Ћирић у свом раду наводи именом и презименом власнике занатских радњи у међуратном периоду. Према њему, тада је било 6 ковачких радњи, 4 поткивачке, 8 терзијских, 1 мутавцијска, 2

бојацијске, 3 опанчарске, 1 кројачка, 1 обућарска, 2 пекарске, 1 коларска, 1 штрикерска, 3 ћурчијске (Ћирић, 1958, стр. 17-18). Ћирић наводи да су постојале и 2 црепане, 2 кречане и 15 трговачких (бакалских) радњи, док за кафане наводи 7 са именима и презименима њихових власника али додаје да их је било још (Ћирић, Д., 1958, стр. 15, 16, 20). Чаршилије су се 1923. избориле да Љуберађа добије пијачни дан (среду). Додатни ветар у леђа љуберашким занатлијама, трговцима и другим привредницима била су два вашара током године – један већи за Светог Илију и други, нешто мањи, о Михољдану. На вашаре су долазили трговци и из Пирота, Власотинца и других места (Ћирић, Д., 1958, стр. 14).

Године 1933. у Љуберађи су засветлеле прве сијалице.⁵ Браћа Ракић су инсталирале малу хидроцентралу снаге 5 kW, првобитно за сопствене потребе, али је расвета постепено разведена и по Чаршији. Ваља истаћи још један детаљ – захваљујући постојању струје из ове хидроцентрале, од 1934. до 1941, у локалној приватној лекарској ординацији радио је рендгенапарат (Јовановић, 2009, стр. 57). Поређења ради да додамо да је Бабушница добила електричну струју тек 1951, а рендгенапарат – 1954. године. И у средиште Округа – Пирот, први рендгенапарат је стигао касније него у Љуберађу – 1946. године (Јовановић, 2009, стр. 55). Електрична енергија коју је Бабушница 1951. почела да добија, била је из две хидроцентрале које су направљене такође на љуберашким водама, 1951. и 1953. године (Ћирић, Д., 1958, стр. 21).

⁵ Треба рећи да Љуберађа ипак није била прво насеље у Лужници које је имало електрично осветљење, већ је то Велико Боњинце. Ово село је имало већи број становника и од Љуберађе и од Бабушнице, а поред пољопривреде имало је и занатство. Није случајно да је после Другог светског рата, поред Бабушнице, Велико Боњинце било једино лужничко место које је имало фабрику – Металну индустрију „Балкан“. Основа да се отвори ова фабрика било је управо развијено занатство у предратном периоду у том селу.

Није познато да су Великобоњинчани водили акцију за добијање статуса варошице, као што су то радили Љуберађани и Бабушничани. Један од могућих разлога за то могао би да буде и тај, што је добијање статуса варошице обично било део ширег настојања да неко место постане (или да се одржи) као средиште среза. Међутим, Велико Боњинце се налазило скоро на самој граници Лужничког среза, док се за средиште среза обично одређивало место које је колико-толико негде у унутрашњости његове територије. Има мишљења да Велико Боњинце, у географском смислу, више припада Запању, а не Лужници.

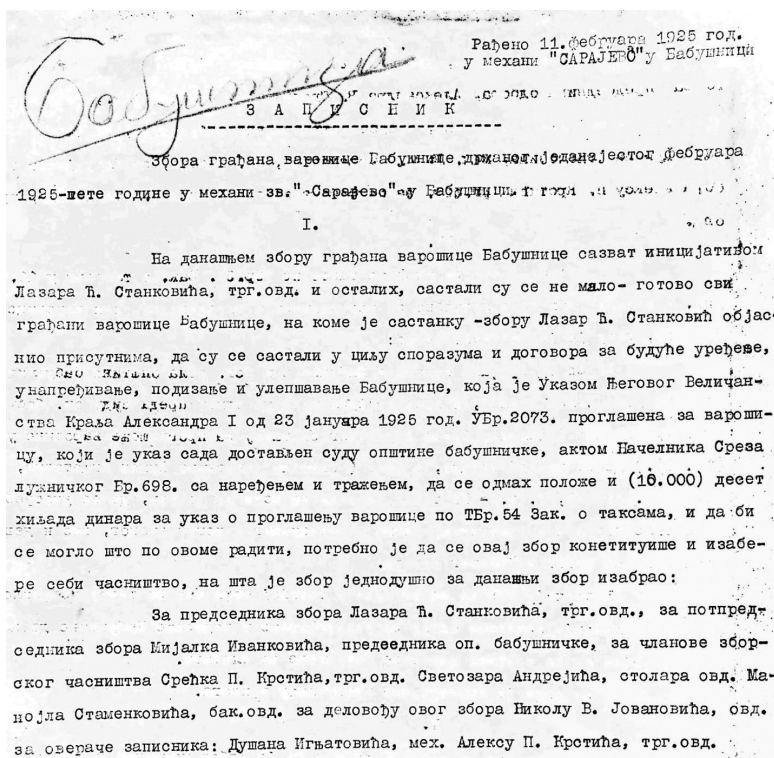
Брзи успон Љуберађе није остао незапажен и од шире јавности. Тако, на пример, београдска *Полиџика* доноси чланак са фотографијом „Варошица Љуберађа, испод Суве планине“ (*Полиџика*, 26. август 1938, стр. 11, https://digitalna.nb.rs/view/URN:NBN:RS:SD_2F6F6602455A67B1B521D786232CBF4A-1938-08-26#page/0/mode/1up, приступљено 24. 5. 2025).

Круна брзог успона Љуберађе после Првог светског рата било је њено проглашење за варошицу. О том чину до сада није било прецизнијих података. Душан Ћирић у свом рукопису штуро наводи да је Љуберађа проглашена за варошицу 1927. године (Ћирић, Д., 1958, стр. 15). Остали аутори углавном понављају Ћирићеве тврдње (навешћемо само неке: Цветковић и Гавриловић, 2014, стр. 223; Јовановић, 2009, стр. 55; Младеновић, 2019, стр. 9; Тодоровић, 2001, стр. 23). Драган Марковић (1986, стр. 115), у свом раду о љуберашким воденицама, пише да је Љуберађа проглашена за варошицу 1923. године, не појашњавајући како је дошао до тог податка⁶. Гордана Благојевић (2023, стр. 190) преузима те Марковићеве наводе. О проглашењу Љуберађе за варошицу ниједан од аутора написа о Љуберађи или Лужници уопште никада није навео или објавио неки документ, али су ипак тврдили да је пре Другог светског рата једина варошица у Лужници била Љуберађа. И том чињеницом су се поносили и истицали је сви Љуберађани, не само у годинама стицања статуса варошице, већ и деценијама касније. Тако, на пример, Љуберађанин Драган Тодоровић за прву од његових пет књига о родном селу бира наслов „Љуберађа – најстарија варошица Лужнице“ (Тодоровић, 2001). Међутим, наша истраживања су довела до другачијих резултата.

Почетком 2024. аутор овог рада је у напуштеној кући Лазара Станковића, истакнутог становника међуратне Бабушнице, пронашао извештај број докумената који недвосмислено указују да је и Бабушница добила статус варошице. Из записника са збора мештана Бабушнице одржаног 11. фебруара 1925. (слика 3) сазнаје се да је краљ Александар I Карађорђевић својим указом Убр. 2073 од 23. јануара 1925. прогласио Бабушницу варошицом, те да је потребно да се скупи 10.000

⁶ Могуће је да је година добијања статуса варошице повезана са добијањем пијачног дана, што се, како је у нашем тексту горе већ наведено, лоцира управо у 1923. годину.

динара за таксу везану са тим краљевим указом.⁷ Поменута сума скупљена је добровољним прилозима и то, изгледа, муњевито – списак са износима добровољних прилога (слика 4) носи исти датум – 11. фебруар 1925. Скупљено је и више од потребне суме за таксу. Та преостала средства, према договору на поменутом збору, користила би се за израду регулационог и нивелационог плана, као и за довођење воде са неког извора. Истога дана, 11. фебруара 1925. предато је Суду Општине бабушничке тражених 10.000 динара за таксу. У издатој признаници о пријему тог новца, поново се помиње поменути краљев указ Убр. 2073 од 23. јануара 1925. године (слика 5).

Слика 3 Део записника збора грађана Бабушнице одржаног 11. 2. 1925. (Дом културе Бабушница, Архива Лазара Станковића)

Figure 3 Part of the minutes of the meeting of Babušnica citizens held on February 11, 1925

⁷ Није неважно да се каже да и Душан Ћирић наводи идентичну суму од 10.000 динара који су Љуберађани требали да скупе за плаћање таксе за добијање статуса своје варошнице. Додаје се и да су поменути новац скупили брзо (Ћирић, Д., 1958, стр. 15).

Списак Бабушнице

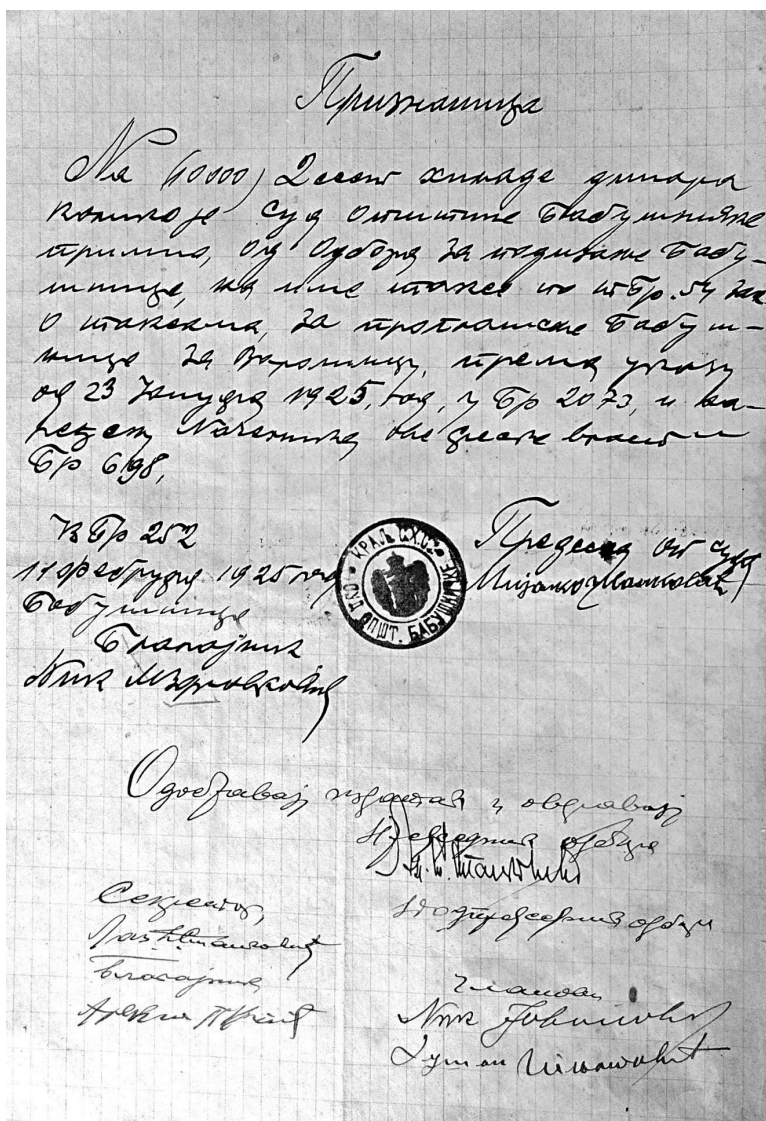
Варош Бабушница

С-П-П-С-П-П

Сачунао доброволног прилога и ост. цркви
за проглашење Бабушнице за варошину и додизање
цркве и булевар у варошину Бабушницу, 1925:

Бр.	Име и презиме	Законик	Месна заједница или црква	Сво допринос или позајмица	Укупно допринос
Бр.	Име и презиме	Законик	Месна заједница или црква	Сво допринос или позајмица	Укупно допринос
1.	Јован Т. Станковић	укупно	3.000 -	3.500 -	- -
2.	Благодир Т. Станковић	"	1.000 -	1.000 -	- -
3.	Милош Т.	"	1.000 -	1.000 -	- -
4.	Александар Т.	"	1.000 -	-	1.000 -
5.	Петар Милошевић	бабушница	1.500 -	1.500 -	- -
6.	Младен Милошевић	"	1.500 -	1.000 -	- -
7.	Петар Тодоровић	"	1.500 -	1.500 -	- -
8.	Јован Т. Станковић	укупно	1.500 -	-	1.500 -
9.	Петар Т.	"	1.500 -	1.500 -	- -
10.	Петар Милошевић	укупно	1.000 -	-	1.000 -
11.	Младен Милошевић	"	600 -	-	600 -
12.	Младен Милошевић	бабушница	500 -	500 -	- -
13.	Петар Т. Станковић	укупно	200 -	200 -	- -
14.	Петар Милошевић	укупно	1.000 -	1.000 -	- -
15.	Младен Милошевић	укупно	500 -	500 -	- -
16.	Петар Милошевић	укупно	1.000 -	-	1.000 -
17.	Петар Милошевић	укупно	250 -	-	250 -
18.	Петар Милошевић	укупно	250 -	-	250 -
19.	Петар Милошевић	"	500 -	250 -	250 -
20.	Петар Милошевић	"	1.000 -	-	1.000 -
21.	Петар Милошевић	бабушница	600 -	-	600 -
22.	Петар Милошевић	укупно	300 -	-	300 -
23.	Петар Милошевић	укупно	500 -	-	500 -
24.	Петар Милошевић	укупно	500 -	-	500 -
25.	Петар Милошевић	укупно	200 -	200 -	- -
Укупно:			2.700 -	2.700 -	- -
Укупно:			2.700 -	2.700 -	- -

Слика 4 Прва страница списка сакупљеног добровољног прилога за
проглашење Бабушнице за варошину
(Дом културе Бабушница, Архива Лазара Станковића)
Figure 4 The first page of the list of collected voluntary contributions for the
proclamation of Babušnica as a town

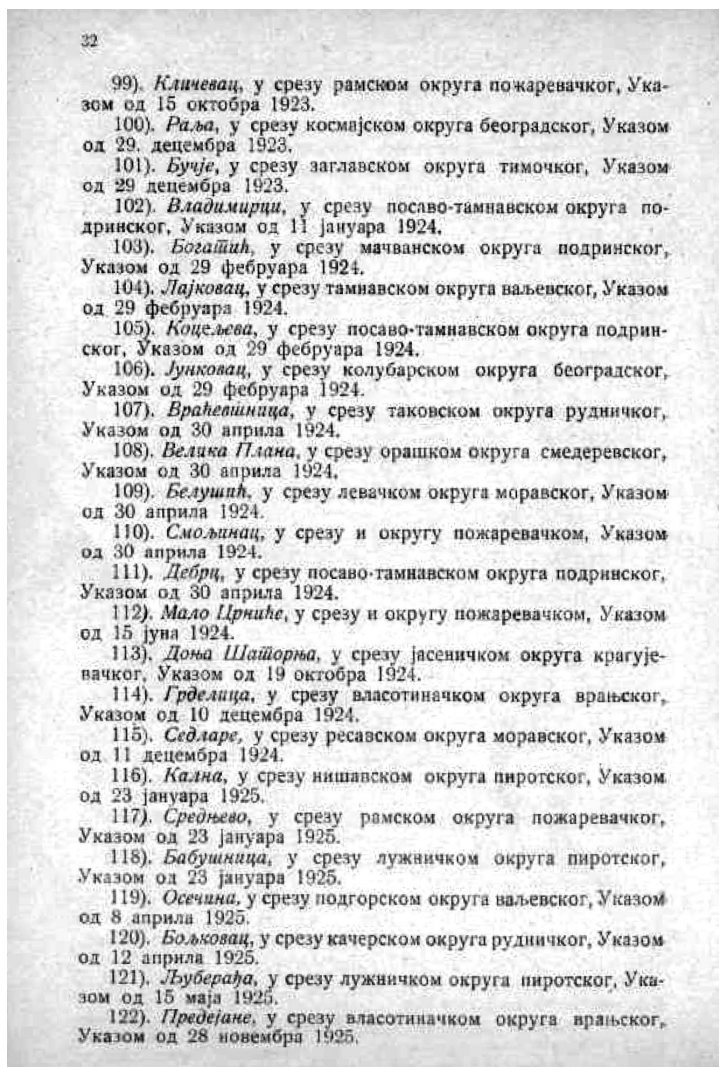

Слика 5 Признаница о пријему новца на име таксе за проглашење Бабушнице за варошицу (Дом културе Бабушница, Архива Лазара Станковића)

Figure 5 Receipt for the tax money transaction for the proclamation of Babušnica as a town

Даљим истраживачким радом дошли смо до Закона о месџима (Костић, 1928). У прилогу тог закона је и списак свих вароши и варошица (слика 6). Ту се наводи да је Бабушница проглашена за варошицу указом од 23. јануара 1925, а Љуберађа указом од 15.

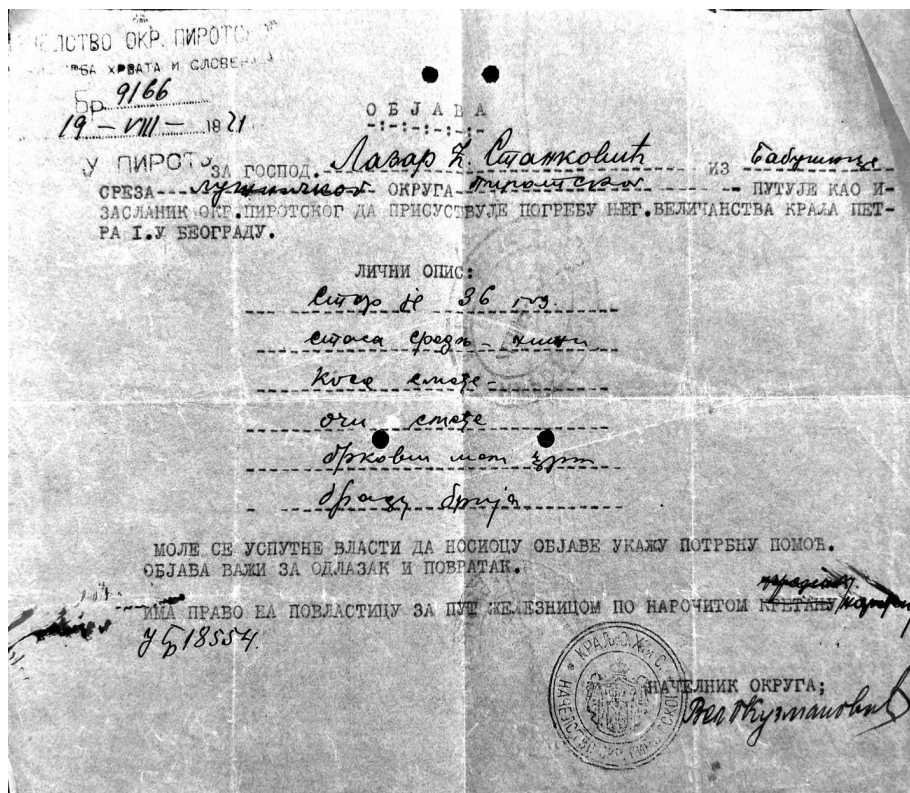
маја 1925. године (Костић, 1928, стр. 32). Дакле, није само Љуберађа проглашена за варошицу, већ и Бабушница и то скоро четири месеца раније. Датум проглашења Бабушнице за варошицу у *Законау о месџима*, 23. јануар 1925. године, идентичан је са датумом проглашења који се помиње у горепоменутом записнику са збора мештана Бабушнице и признаници о пријему таксе.

Слика 6 Део списка свих проглашених вароши и варошица, Бабушница и Љуберађа су при дну странице (Костић, 1928, стр. 32)

Figure 6 Part of the list of all proclaimed towns and villages, Babušnica and Ljuberađa are at the bottom of the page

За проглашење Љуберађе за варошицу важна је била економска моћ њене *Чаришије*. Код економски слабије Бабушнице изгледа да је важну улогу имала и политика. Овде ћемо поменути две особе – Лазара Станковића и Александра Станковића. (Истоветност презимена је случајна, не ради се о рођацима – Лазар је пореклом из села Стол, а Александар из Горњег Стрижевца.) Лазар Станковић, механџија и трговац, развио је политичку активност одмах после Првог светског рата. У његовој архиви, поред осталог, пронашли смо објаву за путовање као изасланика Пиротског округа на погребу краља Петра 1921. године (слика 7), затим улазницу за земаљску конференцију Демократске странке (слика 8), као и предизборни плакат (слика 9).

Слика 7 Објава за путовање Лазара Станковића као изасланика Пиротског округа на погребу краља Петра I
(Дом културе Бабушница, Архива Лазара Станковића)

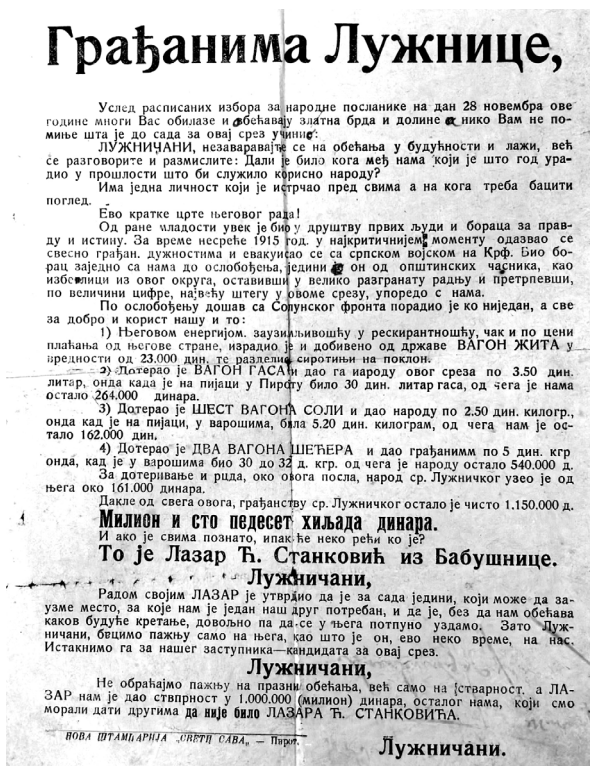
Figure 7 Announcement for the trip of Lazar Stanković as the Pirot District representative to the funeral of King Peter I

Слика 8 Улазница Лазара Станковића за земаљску конференцију Демократске странке

(Дом културе Бабушница, Архива Лазара Станковића)

Figure 8 Lazar Stanković's ticket for the national conference of the Democratic Party

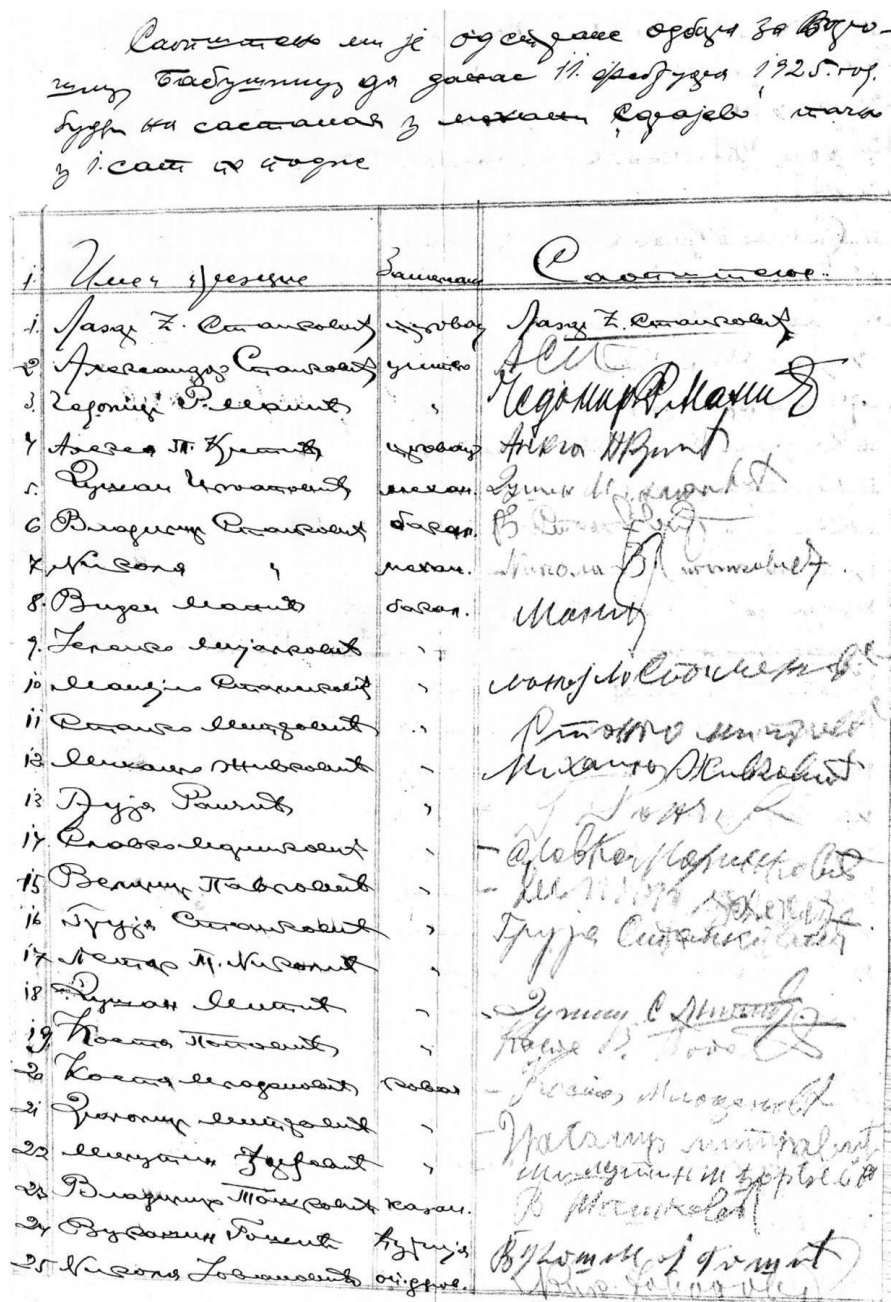
Слика 9 Предизборни плакат Лазара Станковића (Дом културе Бабушница, Архива Лазара Станковића)

Figure 9 Lazar Stanković's election poster

Александар Станковић је син раније помињаног Видена Станковића Гаваза. Био је учитељ и управитељ бабушничке основне школе, председник општине и народни посланик Демократске странке (Величковић, В. и сар., 1986, стр. 97-98). Међутим, у листу „Правда“ из 1938. налазимо податак да је Александар Станковић изабран за кандидата за предстојеће изборе испред ЈРЗ – Југословенске радикалне заједнице, у народу познате као „јереца“ (У Бабушници, *Правда*, стр. 4, 18. 10. 1938. https://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:UB_00042_19381018|page:4). За разлику од Демократске странке, ЈРЗ је била наглашено десничарска странка, што указује на Станковићеву идеолошко-политичку недоследност. Питање је да ли је и чланство у Демократској странци била ствар идеолошког опредељења или нечег другог. Наиме, Александров отац Виден је био члан предратне Либералне странке која се после Првог светског рата утопила у новоосновану Демократску странку, те је Александар у њу ушао можда по извесном аутоматизму, због породичне страначке традиције.

Присуство имена Лазара и Александра Станковића јасно се уочава у новопронађеним документима. У обавештењу – позиву за већ помињани збор грађана Бабушнице од 11. фебруара 1925. Лазар и Александар Станковић су под редним бројем 1 и 2 (слика 10). Збор је одржан баш у Лазаровој механи „Сарајево“. Лазар је изабран за председника Збора, док је Александар изабран за председника Одбора за подизање, унапређење и улепшавање варошице Бабушнице (Записник са збора грађана Бабушнице од 11. фебруара 1925, Дом културе Бабушница, Архива Лазара Станковића). На списку добровољних прилога за плаћање таксе за указ о проглашењу варошице види се да је Лазар Станковић дао највећи прилог од 3.000 динара (слика 4). Лазар је дао највећи прилог и петнаестак месеци раније, 26. октобра 1923, када се скупљао новац за израду (цртање) плана Бабушнице (слика 11).

Који су критеријуми морали да се испуне да би једно село добило статус варошице? Ову област регулисао је тзв. Закон о местима, донет 16. јуна 1866. године, чији је пуни назив био *Закон о њоме која су места у Србији окружне вароши, варошице, а која села*. Овај кратки закон од свега шест чланова допуњен је 21. априла 1885. године са још три члана који су се односили на обавезу изра-

Слика 10 Обавештење – позив за збор грађана Бабушнице од 11. 2. 1925.
(Дом културе Бабушница, Архива Лазара Станковића)

Figure 10 Announcement - invitation to the meeting of Babušnica citizens from
February 11, 1925.

Списак

Листа који су дали добровољни допринос
за израду плана Бабушнице, од 26. Октобра 1923.

Ханс Андресен - Ред - економски саветник

1. Јакоб К. Станковић	Бабушница	500 -
2. Јосиф П. Станковић	"	200 -
3. Јосиф П. Станковић	"	10 -
4. Јосиф Станковић	"	50 -
5. Јосиф Станковић	"	50 -
6. Јосиф Станковић	"	50 -
7. Јосиф Станковић	"	"
8. Јосиф Станковић	"	"
9. Јосиф Станковић	"	"
10. Јосиф Станковић	"	"
11. Јосиф Станковић	"	30 -
12. Јосиф Станковић	"	5 -
13. Јосиф Станковић	"	10 -
14. Јосиф Станковић	"	20 -
15. Јосиф Станковић	"	"
16. Јосиф Станковић	"	20 -
17. Јосиф Станковић	"	10 -
18. Јосиф Станковић	"	2,50 -
19. Јосиф Станковић	"	"
20. Јосиф Станковић	"	5 -
21. Јосиф Станковић	"	"
22. Јосиф Станковић	"	"
23. Јосиф Станковић	"	10 -
24. Јосиф Станковић	"	"
25. Јосиф Станковић	"	"
26. Јосиф Станковић	"	"
27. Јосиф Станковић	"	"
28. Јосиф Станковић	"	"

1000 -

Слика 11 Списак добровољних прилога за израду плана Бабушнице, 26. 10. 1923.
(Дом културе Бабушница, Архива Лазара Станковића)

Figure 11 List of voluntary contributions for the preparation of the plan of
Babušnica, October 26, 1923.

де регулационог и нивелационог плана у варошима и варошицама (Костић, 1928). Овај закон остао је на снази и после Првог светског рата, када је већ створена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Лазо Костић у својим опширним коментарима овог Закона најпре излаже разлике између вароши и села. Поред тога што су вароши веће од села, разлика је и у занимању становништва. У селима се мештани баве пољопривредом, док су варошани претежно запослени „у занатима, индустрији, трговини, саобраћају и јавној служби“. Што се разлике у спољном изгледу тиче, „вароши су изграђене по извесном плану, улице су правилно уређене и калдрмисане, зграде су једна до друге зидане у одређеном простору и збилене“, док су села углавном настајала „без реда, куће су раштркане или бар донекле удаљене једна од друге са великим двориштима потребним пољопривреднику, улица у правом смислу једва и има и, ако их има, нису праве и калдрмисане“ (Костић, 1928, стр. 13). Варошицу Костић дефинише као средину „између села и вароши. То је или мала варош која постоји од раније или село које је на путу да постане варош. И по спољном уређењу и по занимању свога становништва, то село је изгубило многе одлике села не добивши још увек све одлике вароши“ (Костић, 1928, стр. 14). Овде је важно додати да није било неопходно да варошица мора да буде средиште неког среза, те да је на територији једног среза могло да буде више варошица. Управо је таква ситуација била и у Лужничком срезу – варошицама су проглашене и Бабушница и Љуберађа. Треба истаћи и улогу државних органа управе. Наиме, према члану 6. Закона о местима, органи управе могу променити званични статус (у Закону се користи израз „наименовање“) неког насеља ако се становништво и њихово занимање значајније промени, па да неко село прогласи за варошицу, неку варошицу за варош, а може и у супротном смеру, на пример да неку варошицу у стагнацији и опадању врати у званични статус села (Костић, 1928, стр. 40-41). Међутим, у Закону није прецизирано колико неко насеље треба да има минимално становника да би се прогласило за варошицу или варош, нити је прецизиран минималан проценат пољопривредног, односно непољопривредног становништва. Због тога, како уочава Костић, дискреционо право управне власти да мења статус („наименовање“) неког насеља може да се претвори и у произвољност, па и злоупотребу. Костић као пример наводи ситуацију да је у пе-

риоду 1920-1927, само на територији предратне (предкумановске) Србије, проглашено чак 65 варошица од којих је мало која имала и 10% непољопривредног становништва. Костић сматра да су за проглашавање варошица били доминантни политички разлози, па додаје: „Села су проглашавана за варошице или да би се наградила за своју приврженост владајућим странкама или да би се наудило некој околној варошици која није била у вољи министрима унутрашњих дела“ (Костић, 1928, стр. 43). Према члану 7. Закона о местима, свако место које буде проглашено за варош или варошицу дужно је да у року од три године по проглашењу изради правилан регулациони и нивелациони план. Куће и друге зграде у тим варошима или варошицама неће моћи да се граде мимо тог плана. У пракси се ове одредбе нису стриктно поштовале. Костић наводи да је било места давно проглашених за варошице, па и вароши, а да нису израдиле поменути план, а власти су то толерисале. Као разлог, Костић наводи непостојање катастра у тадашњој Србији јер је он „неопходан услов за правилно и добро извођење регулационих и нивелационих планова“ (Костић, 1928, стр. 46-47). Непоштовање планова за изградњу и чак њихово потпуно изостајање прилично релативизују значај формалног проглашавања за варошицу и у значајној мери га своди на прагматичан политички потез.

Недовољно је разјашњена улога начелника Лужничког среза, као кључног представника управне власти у срезу. У горепомићаном записнику са збора грађана Бабушнице од 11. фебруара 1925. и признаници о пријему новца за таксу од 10.000 динара, штуро се помиње наређење среског начелника број 698 да се дотична такса уплати. С обзиром на законски прописану улогу управне власти у процедури проглашавања за варошицу, тешко да се деловање среског начелника сводило само на чисто административно тражење плаћања таксе. Нажалост, архива предратног Лужничког среза није сачувана, живих сведока из времена проглашавања за варошице више нема, тако да потпуна слика улоге среског начелника у проглашењу и Бабушнице и Љуберађе изостаје.⁸

⁸ Из Списка лица који су дали добровољни прилог за израду плана села Бабушнице од 26. 10. 1923. (о чему ће нешто касније још бити речи) може се видети да су прилоге дали и срески чиновници (који су често били људи из других крајева) почев од среског начелника Милана Атанасијевића, затим шеф финан-

Једна од особености варошица (а сходно томе и оних села која су кандидати за варошицу) требало је да буде и постојање пијачног дана. И код разматрања тог питања лебди љуберашко-бабушнички ривалитет. Душан Ћирић у свом рукопису наводи да је Љуберађа добила пијачни дан (среду) 1923. године, пре Бабушнице (Ћирић, Д., 1958, стр. 14). Други аутори углавном понављају ову тврдњу, а неки је и појачавају додајући да је Љуберађа била и *једино* пијачно место у Лужници (Благојевић, 2023, стр. 190; Тодоровић, 2008, стр. 13; Златковић Милић, 1967, стр. 25). Међутим, у пиротској *Слободи*, у подлистку *Лужничке новоси*, објављен је чланак у коме се наводи да је Министарство народне привреде 18. јула 1906. потврдило одлуку Суда бабушничке општине да се у Бабушници отвори пијаца. За нашу тему је занимљиво да у молби грађана која је претходила овим одлукама стоји да би отварање пијаце могло да буде корисно, између осталог, и зато што „...ово место могло би да се огласи и за варошицу“ (Пејчић, 1992). Те 1906. године пијаца у Бабушници је вероватно и заживела, али нема довољно поузданих података да је имала и континуитет. Тако, на пример, у својој репортажи из Лужнице 1932. године Рајко Алексић децидирано каже да Бабушница, поред осталог, нема пијацу (Алексић, 1932б). Сумњу да није било континуитета у постојању пијаце буди и чињеница да је у одлуци из 1906. за пијачни дан био одређен четвртак, а да је у другој половини двадесетог века то био, и до данас остао – понедељак.

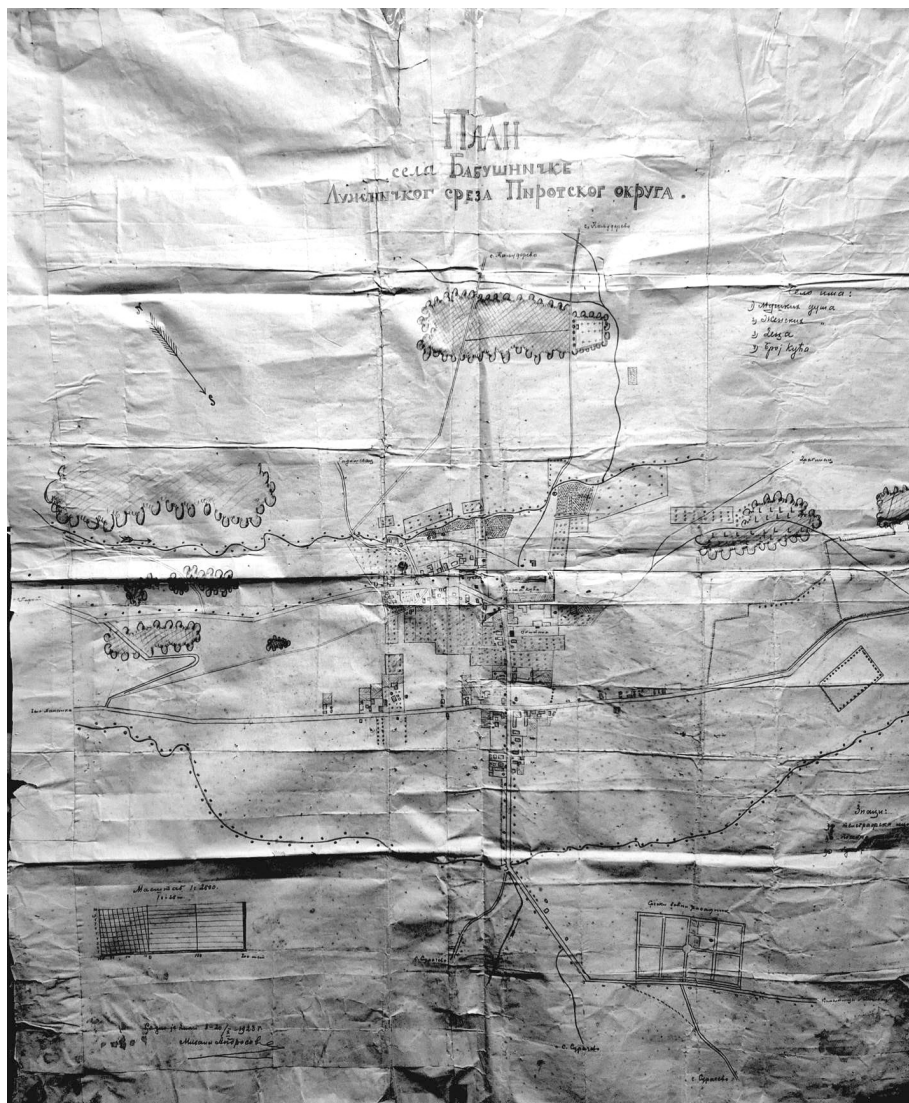
Што се тиче регулационог и нивелационог плана, иако се, како смо горе већ навели, у пракси дешавало да се толерише непоштовање законске обавезе о њиховој изради (па и спровођењу), Љуберађани и Бабушничани су неке активности у том правцу ипак спроводили. Душан Ћирић кратко наводи да је после проглашења Љуберађе за варошицу уследила израда плана „за перспективни развој“ (Ћирић, Д., 1958, стр. 15). У чланку о вашару у Љуберађи, као узгредну тему, један од казивача означен као „професор у пен-

сијске управе среза, три среска писара, управник поште, срески економ, двојица означена као „званичници“, један као „намесник“ и један као „кондуктер“ (вероватно у смислу спроводник, а не некакав наплаћивач карата, јер јавних саобраћајних средстава у Лужници тада није могло да буде). Ови подаци, иако свакако корисни, ипак не осветљавају довољно место управне власти у проглашавању варошица.

зији из Ниша, пореклом из Љуберађе“ наводи да је његов деда био председник љуберашке општине у време проглашења за варошицу и да је он као дечко гледао „неки урбанистички план Љуберађе“ где су биле назначене улице које би требало да се просеку, али да се тај план касније некако изгубио (Цветковић и Гавриловић, 2014, стр. 223). Што се Бабушнице тиче, податке добијамо из новопронађене архиве Лазара Станковића. Ту смо затекли „План села Бабушнице, Лужничког среза, Пиротског округа“ који је израдио Рус Михаил Амбросов (вероватно избегли белогардејац), запослен као економ у Срезу лужничком. Добровољним прилозима је за израду плана прикупљено 1.184 динара (План села Бабушнице и Списак лица који су дали добровољни прилог за израду плана села Бабушнице од 26. 10. 1923, Дом културе Бабушница, Архива Лазара Станковића).

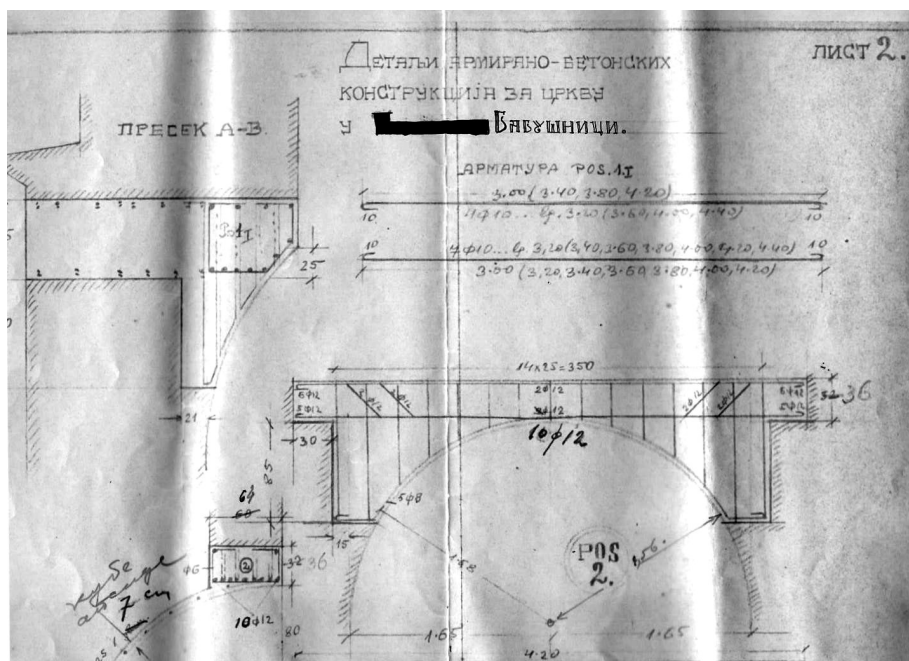
На плану Амбросова, рађеном од 8. до 20. октобра 1923. године, јасно су исцртане улице, односно *крстоујућина* са путевима који воде ка Белој Паланци, Власотинцу, тј. Лесковцу, ка Драгинцу, као и пут према Пироту, који је ишао преко Горње мале, а од њега су се одвајали путеви ка Радошевцу и Калуђереву. Поред уређених улица, односно путева, приватних кућа и помоћник објеката, на плану се види и уцртана телефонска линија, дрвеће и бунари, а посебно су наглашене зграде среза и школе, црквиште с крстом и великим храстом, као и срески воћни расадник који се налазио поред пута који води за Власотинце и Лесковац (слика 12).

Према Видосави Стојанчевић (1974, стр. 76), Бабушница је између два светска рата брже напредовала него раније и пред крај тог периода имала је већ тридесетак занатских радњи. То, међутим, није било довољно да претекне Љуберађу, јер је и она у међувремену такође напредовала. У новопронађеној архиви Лазара Станковића могу да се нађу подаци о активностима и у оним сферама живота које нису привреда. Неке од тих активности поменућемо у тексту који следи, а у заградама дајемо и линкове ка Виртуелној завичајној збирци Дома културе Бабушница на Фејсбуку, где је то дато опширније. Подигнута је нова школска зграда, неуобичајено пространа за оно време (Државна народна школа у Бабушници – <https://www.facebook.com/profile/100069248852172/search/?q=народна%20државна>). За разлику од Љуберађе која је цркву имала још у турском периоду (према натпису изнад њених

Слика 12 План села Бабушнице
(Дом културе Бабушница, Архива Лазара Станковића)
Figure 12 Plan of the Babušnica village

улазних врата, обновљена је 1868), у Бабушници је није било, па су тридесетих година подигнути темељи нове цркве (Храм преноса моштију Светог Николаја – <https://www.facebook.com/profile/100069248852172/search/?q=%D1%86%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0>).

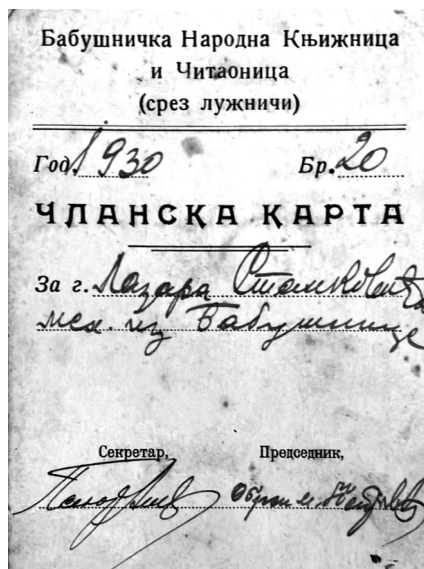

Слика 13 Детаљи армирано-бетонских конструкција за цркву у Бабушници (Дом културе Бабушница, Архива Лазара Станковића)

Figure 13 Details of reinforced concrete structures for the church in Babušnica

Формиран је Спортски клуб „Лужница“ (У сусрет обележавању стогодишњице од оснивања Фудбалског клуба „Лужница“ – <https://www.facebook.com/profile/100069248852172/search/?q=%D1%84%D0%BA%20%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B0>). Организују се пољопривредне изложбе (Пољопривреда и сточарство у Лужници – <https://www.facebook.com/profile/100069248852172/search/?q=%D0%B8%D0%B7%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B1%D0%B0%20%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%B5>). Оснива се народна књижница и читаоница, почиње да се прихвата модерна европска одећа, да се слуша модерна музика, итд.

Промене које су се дешавале у међуратном периоду ни издалека нису биле подједнако присутне у животима различитих људи. Издвојио се један врло танак слој добростојећих који су чинили државни чиновници и богатији трговци, механиције и занатлије, док је већина имала прилично суморни живот. У два своја чланка у предратном пиротском листу „Глас нашег истока“, Рајко Алек-

Слика 14 Чланска карта Бабушничке народне књижнице и читаонице
(Дом културе Бабушница, Архива Лазара Станковића)
Figure 14 Membership card of the Babušnica Public Library and Reading Room

Слика 15 Бабушнички абаџија Ђорђе Стаменковић Сингер био је заступник продаје шиваћих машина „Сингер“ и у склопу тог посла организовао је и бесплатну домаћинску школу – обуку за руковање тим машинама
(Из породичног албума Милана Стаменковића из Бабушнице)
Figure 15 The Babušnica abbot Đorđe Stamenković Singer was a sales representative for „Singer” sewing machines and as part of that work he also organized a free home school – training in operating these machines

Слика 16 Између два светска рата, из света је у Бабушницу стигао и билијар
(Из породичног албума Милана Стаменковића из Бабушнице)

Figure 16 Between the two World Wars, billiard arrived at Babušnica from the world

сић пише о лужничким контрадикцијама. У првом чланку пише да велики број Лужничана мора да летњу половину године проведе у печалби, углавном на тешким зидарским пословима, док код куће њихове жене морају не само да одржавају дом и чувају децу већ и да обављају тешке пољопривредне послове. Алексић пише: „Сваке године исто док се не догура једном ногом у гроб. Јер земља је неродна: крш, камен и велике стене, а мало посне земље“ (Алексић, 1932а). У другом чланку Алексић пише о опуштеном хедонизму малобројне елите у Бабушници и то не само мушкараца, већ и њихових жена, које Алексић заједљиво назива „шефовицама“: „Чим падне мрак, и кокошке полагају, корзо проради. Шефовице као паунице крећу у шетњу. Шешири су готово облигатни, а не изостају и беле рукавице“ (Алексић, 1932б). Поред уског слоја државних чиновника и нешто трговаца, механџија и занатлија, и у Бабушници су, као и у другим лужничким насељима, живели и пољопривредници. То што су по улицама могли да сретну помнуте „шефовице“ са шеширима и белим рукавицама није им била нека утеха за тегобан живот, пре би се рекло да је могло да изазове срџбу. Припадници наведене елите могли су да имају и личне користи од неких развојних пројеката. Из пронађене архиве утицај-

ног Лазара Станковића сазнајемо да је управо његов син Светислав добио посао довршења основне школе и изградње темеља цркве у Бабушници. Из докумената које смо презентовали раније у тексту, видело се да је Лазар Станковић дао највеће добровољне прилоге током активности за добијање статуса варошице – за израду плана Бабушнице 600 динара, а за плаћање таксе за указ о варошици, као и њено уређивање – 3.000 динара. Међутим, вредност поменутих радова које је добио његов син Светислав била је много већа – за довршење школе 22.980 динара, а за изградњу темеља цркве – 15.875 (Протокол лицитације за довршење школе у Бабушници од 22. августа 1937. и Решење о поништењу лицитације за изградњу темеља цркве у Бабушници од 26. јула 1938, Дом културе Бабушница, Архива Лазара Станковића). Без обзира што се ту ради о бруто износима, јасно је да се само од та два грађевинска посла породици Станковић вишеструко вратило оно што је Лазар раније дао као добровољни прилог. У нађеној архиви нема података о томе да су Лазар или његов син Светислав добијали и неке друге радове, што не мора да значи да их није било. Поменућемо још неке индикативне детаље. Грађевинско-режијски одбор за изградњу цркве у Бабушници је својим решењем поништио лицитацију на којој је Светислав Станковић добио посао изградње темеља те цркве јер он ни после годину дана није почео са радовима, а онда је отишао и у војску. У решењу се наводи да „... г. Станковић није овлашћени грађевинар, предузимач или правни мајстор зидар, те је за овај посао непозван и потпуно нестручан“ (Решење о поништењу лицитације од 26. јула 1938, Дом културе Бабушница, Архива Лазара Станковића). Међутим, после враћања из војске, Светислав Станковић је кренуо са радовима изградње темеља цркве, као да лицитација није поништена, што се види из писма које су му упутила три зидара из села Вава којим прихватају да за његов рачун ураде посао (Писмо зидара Уроша Алексића, Хранислава Адамовића и Ненада Манића, које су они упутили Светиславу Станковићу 5. маја 1939. године, Дом културе Бабушница, Архива Лазара Станковића). Могло би да се претпоставља да је утицајни отац Лазар издејствовао да се нова лицитација не расписује, те да посао израде темеља цркве ипак иде преко његовог сина. Такође индикативно може да буде и то што се из горе цитираних докумената који се односе на послове доградње школе и изградње темеља цркве види

да су лицитације за оба та посла обављене истог дана, 22. августа 1937, а у протоколу лицитације за школу пише и да је место одржавања лицитације била кафана „Сарајево“ у власништву Лазара Станковића, оца Светислава Станковића.

И у Љуберађи, структура становништва била је далеко од хомогене. Они који не знају много о том селу скоро да га поистовећују са његовом *Чаршијом* – кућама са дућанима нанизаним дуж пута Бабушница – Лесковац у дужини од неколико стотина метара. Међутим, као што смо већ навели, тај део Љуберађе насељен је тек почетком двадесетог века и то скоро у потпуности од дошљака са стране. Староседеоци Љуберађе су били смештени нешто даље од пута и бавили су се пољопривредом и наставили су са том делатношћу и онда када се формирала *Чаршија*. У хроници о Љуберађи Душана Тирића, један од његових казивача – мештанин тог насеља који се бавио пољопривредом, о трговцима, механцијама и занатлијама из *Чаршије* говори у негативном тону, користећи за њих пејоративну дијалекатску реч *сурџуци* (у једнини: *сурџук* – мангуп, нерадник, скитница, преварант): „... откако дојдоше овија сурџуци какво све не направеше!... Када некој дојде нема за какво куче да га увати, па теру – клецу тиће му никне дућан или кућа... беоше дигли главе: еј, еј – који како њи!... не гледаше на сиротињу!...“ (Тирић, Д., 1958, стр. 10). На шта је Тирићев казивач мислио када је рекао: „... не гледаше на сиротињу?“ Могло би да се да следеће тумачење. Када је реч о набавци индустријских производа, сељаци из Љуберађе и околних села били су скоро у потпуности упућени на трговце и занатлије из *Чаршије*, тако да су они могли да на набавну цену неке робе надограде своју високу зараду. То што је у *Чаршији* било више трговаца или представника истог заната није аутоматски морало да значи да ће они због међусобне конкуренције да спуштају цене. Напротив, у таквим ситуацијама се често дешава да људи из исте делатности склапају цеховски договор да не спуштају цене, тј. да њихова маржа буде што виша. Бабушница је била удаљенија, а у њој је могућност бирања била још мања. Због ондашњег неразвијеног саобраћаја, одлазак у Пирот или Власотинце и Лесковац за већину набавки био би неисплатив. Слично је било скоро свуда, за све време живота у Краљевини Србији и Краљевини Југославији. На ову ситуацију, сељаци широм Србије почели су да одговарају оснивањем задруга. То нису биле задруге као оне после Другог светског рата

које су имале амбицију да се баве и пољопривредном производњом, већ су углавном биле набавно-продајног типа. Те задруге су настојале да набавку индустријских производа уговарају директно са произвођачима и тако избегну високе марже трговаца. Набављену робу задруге су продавале у својим сеоским продавницама, са умереном маржом. Тек када су се појавиле задруге, сељаци су могли да сазнају која је набавна цена разних артикала јер су им задруге то саопштавале, за разлику од трговаца и занатлија, који су набавне цене држали у тајности. Душан Ћирић наводи да је између два светска рата задруга основана и у Љуберађи, али да није остваривала резултате као неке друге задруге у Лужничком срезу и широм Србије. Разлоге за то види у томе што су трговци у *Чаршији* чврсто држали у зависности већину сељака, али и да „свест код задругара није била на достојној висини“ (Ћирић, Д., 1958, стр. 16-17).

У атмосфери појачаног друштвеног раслојавања, Бабушница и Љуберађа дочекале су Други светски рат, а са њим и социјалистичку револуцију, која је из корена променила друштвене односе.

БАБУШНИЦА И ЉУБЕРАЂА ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА И ОПАДАЊЕ ЊИХОВОГ РИВАЛИТЕТА

У периоду одмах после Другог светског рата, ривалитет између Љуберађе и Бабушнице и даље је био актуелан. По економској снази, Љуберађа је остала јача, а била је већа и по броју становника, према попису из 1948. имала их је 925, а Бабушница – 603 (видети табелу 1 нешто даље у тексту). Изгледа да је у неком тренутку одлучено да се средиште среза пресели из Бабушнице у Љуберађу. О томе у литератури нема много података. Душан Ћирић наводи да је 1949. Љуберађа проглашена за среско место, а из Бабушнице су пресељена тадашња среска предузећа. Почела је изградња среске болнице у Љуберађи. (После одустајања од селидбе среза, та зграда је коришћена као основна школа.) У плану је било и подизање зграде за потребе среске администрације. Међутим, због географске скучености Љуберађе која би знатно отежавала развој у будућности, од дефинитивне селидбе средишта среза ипак се одустало (Ћирић, Д., 1958, стр. 6, 14). Већ помињани казивач из чланка о љуберашком вашару, наведен као „професор у пензији из Ниша, пореклом из Љуберађе“, каже да

је после рата Љуберађа постала среско место, да је ту била среска пошта, срески савез, земљорадничка задруга, да се започела градња среске болнице, а да је у плану било и подизање зграде за среске службенике, али је због недостатка простора у Љуберађи и око ње, средиште среза остало у Бабушници (Цветковић и Гавриловић, 2014, стр. 225).

Један од главних процеса током социјалистичког периода била је индустријализација. Са извесним закашњењем, она није миомисла ни Лужницу. Осим већ помињане Металне индустрије „Балкан“ у Великом Бојинцу, сви остали индустријски капацитети лоцирани су у Бабушници: Хемијска индустрија „Лужница“, „Текстилколор“, „Црни врх“ „Таламбас“, Земљорадничка задруга „Будућност“, Фабрика глинених производа, погони „Тигра“, „Првог маја“, ИМТ-а, „Лисце“... Паралелно с индустријализацијом, у Бабушници су се развијале и друштвене делатности – изграђен је Дом културе, Здравствени центар, Гимназија... Према Јовану Ћирићу, године 1981, у зениту социјалистичке индустријализације, у друштвеном сектору у општини Бабушница било је 2660 запослених: „... у индустрији и рударству 1443, трговини и угоститељству 387, образовању и култури 274, грађевинарству 198, друштвено–политичким заједницама и организацијама 164, здравству и социјалној заштити 117, саобраћају и везама 35, пољопривреди, шумарству и водопривреди 24 и у финансијским услугама 18“ (Ћирић, Ј., 1989, стр. 22). Иако су ови подаци за целу општину, јасно је да је убедљиво највећи број запослених био управо у месту Бабушница. Један број радника је сигурно свакодневно путовао на посао из околних села у Бабушницу, али се добар број и доселио у њу, тако да је Бабушница значајно одскочила и по броју становника.

За разлику од Бабушнице, Љуберађа је стагнирала. Њена главна привредна грана остало је занатство, које је све више добијало снажну конкуренцију у индустријским производима са стране. У прошлим временима, за израду одеће и обуће, предмета за домаћинство и намештаја, разних алатки и много тога другог, сељаци из околине скоро да нису имали коме другом да се обрате него љуберашким занатлијама. Брзи развој индустрије довео је до тога да су њени производи били квалитетнији од занатских, а скоро увек и јевтинији, па су се, као и људи широм света, и лужнички сељаци у

свом снабдевању окренули ка њима. Резултат тога је била стагнација, а затим и постепено гашење занатства у Љуберађи⁹.

Као узрок назадовања Љуберађе неки аутори наводе и каптирање вода њених извора за регионални водовод (видети, на пример: Манић Форски, 2001, стр. 75). Међутим, у време овог каптирања, средином осамдесетих година двадесетог века, практични значај водне снаге је знатно опао. Некада су планинци из околних села товарили чак сопственог жита на коња или магарца и терали га у неку од љуберашких воденица на мељаву, при чему су некад чекали на ред и више од једног дана. Током социјалистичке индустријализације дошло је до раста животног стандарда чак и маргиналних друштвених слојева као што су сељаци, тако да су могли да купују брашно из млинске индустрије које је почело да стиже у сеоске продавнице и од њега месе хлеб. Убрзо су и то престали јер је у исте те продавнице почео да се довози готов, опечен хлеб, барем у оним селима до којих је водио проходан пут. И ваљавице и вуновлачаре су изгубиле значај јер су сељаци значајно престали да носе одевне предмете из домаће радиности или сашивену од кројача, терзије или абације, већ су носили индустријски произведену одећу. Воденице, ваљавице и вуновлачаре су биле у приватном власништву. После престанка обављања првобитне функције могле су да буду адаптиране у неки занимљив угоститељско-туристички објекат. Немамо сазнања да је било који од власника то радио.

⁹ У покушајима образлагања лужничких прилика, локални аутори су често изостављали горепоменути суштински разлог опадања занатства. Тако, на пример, један од тих аутора наводи да је за гашење занатских радњи у том селу крива пореска управа у Бабушници, јер је одређивала висок порез занатлијама. Овде се заборавља да су од свог заната дизали руке чак и они који су тај занат обављали без пријављивања радње – „на црно“, дакле без икаквог плаћања пореза, јер ни тако нису могли да издрже конкуренцију индустрије. Још чуднија је тврдња истог аутора да је за опадање љуберашког занатства можда највише криво увођење самоуправљања у Југославији, јер су тада уведени СИЗ-ови (скраћеница од: самоуправне интересне заједнице) који су, као и класични државни органи, имали право да разрезају плаћање тзв. доприноса – неке врсте пореских давања (Mladenović, 2019, стр. 99). Коментарисање ове тврдње опет захтева подсећање на суштинску чињеницу да је индустрија својом неупоредиво већом продуктивношћу скоро потпуно потисла занатство у скоро свим земљама света, па и тамо где не само да никада нису имали ни самоуправљање ни СИЗ-ове, већ нису ни чули за њих.

После урушавања социјализма 1990, дошло је до дуге друштвене стагнације због неуспешне приватизације друштвене привреде. Велики број некадашњих друштвених предузећа потпуно је уништен у целој Србији, па и у бабушничкој општини. Број становника је у сталном опадању, делом због иселавања због тражења посла у развијенијим срединама, делом због ниског наталитета. Из табеле 1 може да се закључи да Љуберађи (као и већини других лужничких села) прети гашење, односно евентуални опстанак само у виду неког викенд насеља, са повременим становницима. Бабушници вероватно не прети таква судбина, али је и она у опадању.

Табела 1 Упоредни преглед броја становника Бабушнице и Љуберађе 1948-2022. године

Table 1 Comparative overview of the population of Babušnica and Ljuberada from 1948 to 2022.

(Републички завод за статистику, Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002, 2012. и 2022. године <https://popis2022.stat.gov.rs/sr-cyrl/popisni-podaci-eksel-tabele/>)

Н А С Е Љ Е	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2012	2022
Бабушница	603	749	972	1668	2906	4270	4575	4601	4254
Љуберађа	925	757	738	583	524	368	287	202	102

Слика 17 Пуста *Чаршија* у некадашњој варошици Љуберађи
Figure 17 The empty *Čaršija* in the former town of Ljuberada

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Давање статуса средишта среза неком насељу могло је да му донесе одређене повољности, на пример да се у њему изгради нека државна административна зграда, средишна школа и слично. То је повлачило и стални боравак одређеног броја државних службеника у њему, што је нарочито било у интересу локалних трговаца, механџија и занатлија, јер су у аграрној српској држави државни службеници били ретки људи који су имали редовне приходе (плате) у готовом новцу и били веома пожељни као потенцијалне муштерије, за разлику од огромног дела становништва које је оскудевало у готовини и чувало је само за најнужнија плаћања. У Србији деветнаестог века било је уобичајено да и села буду средишта среза, јер је градских (варошких) насеља било мало. У настојањима да се земља модернизује, Кнежевина Србија је, поред осталог, донела и Закон о местима (Костић, 1928) којим су насељена места разврстана у три категорије: вароши, варошице и села. Варошица је одређена као прелазни тип насеља које је донекле почело да поприма неке особине вароши (града) али је умногоме и даље личило на село. Гледано са историјске дистанце, чини се да је статус варошице можда уведен и да би се подстакло становништво села да сопственим напорима унапређују изглед свог насеља. Наиме, Србија деветнаестог и почетка двадесетог века била је сиромашна држава која је имала врло оскудан буџет и није могла да се иоле озбиљније ангажује у ономе што се данас назива инфраструктурним радовима. Тако је било чак и са типично државним објектима. Раније смо већ навели пример да је зграда среза у Бабушници 1898-1900. изграђена у значајној мери кулуком становника околних села, а само делимично државним (буџетским) парама. Становништво није могло да очекује да им држава организује градњу локалних путева, школа, јавних чесама и других објеката, да организује израду урбанистичких планова и слично. Додељивање статуса варошице могло је, дакле, да буде нека врста признања одређеном селу за кораке у сопственом унапређењу и подршка да се с тим настави. Иако додељивање статуса средишта среза није имало директну везу са додељивањем статуса варошице, одређена веза је ипак могла да постоји – село које је проглашено за варошицу повећавало је своје шансе да постане и средиште среза, односно, ако је већ

било средиште среза, додатно је јачало ту позицију. У случају ривалитета Бабушнице и Љуберађе, борба за добијање статуса среског средишта и добијања статуса варошице била је испреплетена. Бабушничанима је добијање статуса варошице деловало као јака одбрана од покушаја економски јаче Љуберађе да преузме статус средишта лужничког среза. Што се Љуберађана тиче, има основа да се претпостави да су кренули у акцију добијања статуса варошице као увертире за придобијање виших власти да њихово село прогласе седиштем среза, уместо Бабушнице. У периоду до Првог светског рата, ривалитет имеђу ова два, тада још увек мала насеља, био је тек у назнакама. Највише се разбуктао између два светска рата. Томе је допринела и виша управна власт – из раније презентоване анализе Лаза Костића произилази да је та власт прилично комотно тумачила законске одредбе о проглашавању одређених села варошицама и уз значајан уплив политичке пристрасности, па је проглашен (пре) велики број варошица. Због немарног односа према архивским документима, којих из периода између два светска рата скоро и да нема, све до овог нашег истраживања није се сигурно знало када је Љуберађа била проглашена за варошицу, а за Бабушницу се и није знало да је имала статус варошице. Истраживачким поступком који смо описали у овом раду поуздано смо утврдили да су оба села проглашена за варошице 1925. године. Требало је да прође тачно сто година да се утврде чињенице чије се постојање у уређеним земљама подразумева.

У периоду одмах после Другог светског рата ривалитет два насеља и даље је био актуелан. Према казивањима неких сведока, чак је била донета и одлука о пресељењу среза из Бабушнице у Љуберађу, али се од тога ипак одустало, због географске скучености простора на коме је Љуберађа. Ове тврдње треба свакако проверити у архиви послератног Среза лужничког који је сачуван и налази се у Историјском архиву у Пироту.

Период социјалистичке Југославије обележила је, поред осталог, убрзана индустријализација која је организована тако да се индустријски капацитети обично нису подизали дифузно, већ концентрисано у местима која су била седишта срезова (касније – општина), што је случај и са лужничким крајем – скоро сва предузећа имала су седиште у Бабушници. То је довело до изражене миграције становника лужничких села ка Бабушници, тако да је

она постала толико већа од других насеља, да је сваки ривалитет постао беспредметан. И статус варошице престао је да буде актуелан. Бабушница и Љуберађа су добиле тај статус према Закону о местима донетом у време Кнежевине Србије још 1866. године. Чак и да није дошло до социјалистичке револуције и промене друштвеног уређења, тај Закон би вероватно престао да важи јер је постао анахрон. Друштвени производ је значајно порастао, држава, оличена не само у републици него и у смислу локалне самоуправе, имала је знатно веће могућности да изграђује локалну инфраструктуру и великих и малих насеља, тако да повезивање тих активности са статусом вароши, варошице или села није више имало неког смисла као раније. Реч *варошица* је и даље понекад коришћена, али не у смислу статуса додељеног на основу званичне одлуке неког државног органа. Као пример навешћемо опширан чланак Видосаве Стојанчевић (1974) у *Гласнику Етнографској институцији САНУ* – „Бабушница – нова варошица у југоисточној Србији“. Иако се *варошица* помиње у самом наслову, Стојанчевић у тексту не даје дефиницију тог појма. Пошто је пре речи *варошица* ставила реч *нова*, могло би да се закључи да није ни знала да је такав званичан статус Бабушница добила још 1925. године. Из текста чланка имплицитно би такође могло да се закључи да за ову ауторку појам варошице и нема правно-административни смисао, већ, пре свега, демографско-привредни. Стојанчевић каже: „... до Другог светског рата Бабушница се развијала и преображавала спорим, али сталним напретком, од средишног сеоског, у варошко средишно насеље Лужнице, каквим је постала тек две деценије после завршетка Другог светског рата“ (Стојанчевић, 1974, стр. 76). На следећој страници она чак наводи и конкретну годину проглашења Бабушнице за варошицу – 1970, при чему се не позива на неки правни акт, већ на извештаје Савезног завода за статистику (Стојанчевић, 1974, стр. 77).

Од почетка двадесет првог века лужнички крај, као и већи део источне и јужне Србије, у континуираној је стагнацији, па и опадању које иде таквим темпом да се доводи у питање и даљи опстанак великог броја насеља у будућности. Некадашњи статуси варошица у тим процесима немају више никаквог практичног значаја.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- Архива Лазара Ћ. Станковића, трговца и механџије из Бабушнице, Дом културе Бабушница
- Ћирић, Д. (1958). *Љуберађа – хроника* (необјављен рукопис), Пирот, фонд Музеја Понишавља.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексић, Р. (1932а). Живот у Лужници. Глас нашег истока, број 16, 24. септембар 1932, стр. 2. http://digitalna.nbpi.org.rs/RCsr/jsp/RcWebImageViewer.jsp?doc_id=2342b036-e2e4-43b3-bbd1-da3008b3df1d/rspinb01/nasistok/00000011
- Алексић, Р. (1932б). Живот у Лужници. Глас нашег истока, број 17, 1. октобар 1932, стр. 2. http://digitalna.nbpi.org.rs/RCsr/jsp/RcWebImageViewer.jsp?doc_id=2342b036-e2e4-43b3-bbd1-da3008b3df1d/rspinb01/nasistok/00000012
- Антић, Г., Пејчић, В. (2000). *Школа у Љуберађи : 1868-1998*, Београд, Клуб НТ.
- Благојевић, Г. (2023). Вода као огледало екоантрополошких односа : случај општине Бабушница. У: Б. Богдановић и К. Обшуст (урс.), *Хоризонти будућности : антрополошки и друшћ научни истраживања* (185-201). Нови Сад, Архив Војводине; Београд, Етнографски институт САНУ.
- Цветковић, М., Гавриловић, Д. (2014). Вашар у Љуберађи : некада и сада (Бабушница). У: Д. Ђорђевић, Д. Тодоровић, Д. Крстић (урс.), *Вашар у истраживању источне и југоисточне Србије* (стр. 221-250). Нови Сад, Прометеј; Ниш, Машински факултет.
- Ћирић, Ј. (1979). Насеља Горњег Понишавља и Лужнице. *Пиротски зборник*, 8-9, 121-176.
- Ћирић, Ј. (1989). Географија Горњег Понишавља и Лужнице. *Пиротски зборник*, 16, 9-22.
- Јовановић, Т. (2009). Rendgenaparat u varošici Ljuberađa 1934. godine. *Acta Medica Medianae*, 48(4), 55-58.
- Каниц, Ф. (2007). *Србија : земља и становништво од римској доба до краја XIX века*. Књ. 2, Београд, Logos art.
- Катић, Т., Амедоски, Д. (2012). Попис целепа Пиротског кадилука из 1581. године. *Мешовита истража*, 33, 143-170.
- Костић, Л. (1928). *Закон о месима : са списковима свих вароши и варошица и коменитаром*, Београд, Савремена општина.

- Манић Форски, Д. (2001). *Лужница : монографија у слици и речи*, Београд, Спринт.
- Марковић, Д. (1986). Комплекс воденица код Комаричког вира и у Љуберађи. *Гласник Етнографског музеја у Београду*, 50, 113-132.
- Мladenović, М. (2019). *hidroenergetika Ljuberađe i njeno korišćenje*, Babušnica, Narodna biblioteka Babušnica.
- Николић, В. (1910). *Етнолошка грађа и расправе : из Лужнице и Нишаве*, Београд, Српска краљевска академија.
- Пејчић, В. (1992). Пијаца одобрена 1906. *Слобода*, 7. новембар 1992, стр. 6.
- Ракић, М. (1880). Из нове Србије. *Отаџбина*, 5, 592-609.
- Стојанчевић, В. (1974). Бабушница – нова варошица у југоисточној Србији. *Гласник Етнографског музеја САНУ*, 23, 67-94.
- Тодоровић, Д. (2001). *Љуберађа најстарија варошица Лужнице*, Врање, Нова Југославија.
- Тодоровић, Д. (2008). *Љуберађа*. 2, Врање, Клуб младих уметника „54“.
- Величковић, В., Величковић, Б. Пејић, В. (1986). *Основна школа у Бабушници : [1886-1986] : монографија*, Бабушница, Основна школа „Иво Лола Рибар“.
- Видановић, П. (2020). *Пиротски округ : историја административно-територијалних промена 1878-2007*, Пирот, Историјски архив.
- Влајковић, Р. (1979). Социјални профил посланика пиротског округа 1878-1888. *Пиротски зборник*, 8-9, 63-91.
- Влајковић, Р. (1988). *Скупиштински избори у пиротском округу : 1878-1914*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Златковић Милић, Ђ. (1967). *Зла времена : монографија Лужнице : (1876-1945.) : прилози за историју*, Бабушница, Народни универзитет и Савез бораца НОР-а.

Примљено/ Received on 30. 5. 2025.

Ревидирано/ Revised on 25. 9. 2025.

Прихваћено/ Accepted on 8. 10. 2025.

© 2025 The Authors. Published by Pirotski zbornik. This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

